

19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA KIRIM VE KAFKASYA'DAN GÖÇ HAREKETLERİ VE SARUHAN (MANİSA) SANCAĞI'NA GÖÇLER

Migrative Movements from Crimea and Caucasia and the Migrations to Saruhan (Manisa) Sanjak in the Second Half of the 19th Century

*Muzaffer TEPEKAYA**

Özet

Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı ülkesine 1853-1856 Osmanlı-Rus Kırım Savaşı ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında hızlı bir göç hareketi yaşanmıştır. Bu savaşlar sonrasında Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı ülkesine 3 milyon civarında göçmen gelmiştir. Osmanlı Devleti, bu göçmenlerin bir kısmını yeni yerleşim birimlerine iskân ederken, bir kısmını da azar azar mevcut yerleşim birimlerine yerleştirmiştir. Göç hareketleri Osmanlı Devleti'ne oldukça fazla malî yük getirmiştir. Özellikle savaş zamanında gelen göçmenler, hemen hemen bütün mallarını bırakarak göç etmişlerdir. Anadolu'ya gelen göçmenler, bazen umduklarını bulamamışlardır. Yapılan yardımlar zaman zaman yetersiz kalmış, tahsis edilen araziler ihtiyaca cevap verememiştir. İskân ile sağlanan şartların yeterli olmamasından dolayı göçmenlerden bazıları başka vilâyetlere, bazıları da geldikleri yerlere geri dönmüşlerdir. Osmanlı Devleti'nde, hemen her bölgeye az ya da çok göçmen yerleştirilmiştir. Aydın Vilâyeti Manisa (Saruhan) Sancağı'na adı geçen yıllar arasında Kırım ve Kafkasya'dan 20.000 kadar göçmen yerleştirilmiştir. Göçmen hareketleri bu dönemde Manisa Sancağı nüfus yapısında önemli oranda değişikliğe yol açmıştır. Kırım ve Kafkasya'dan yerleştirilen göçmenler arasında Tatar, Çerkez ve Çeçen gruplar ilk sırayı almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Kırım, Kafkasya, Göç

Abstract

Following the Crimean War of 1853-56 and the Russo-Turkish War of 1877-78, approximately 3 million people migrated from the Crimean peninsula and the Caucasia to the Ottoman lands. Ottoman State (Empire) settled some of these immigrants in new settlements while settling some others step by step in existing settlements. Immigrations caused rather heavy financial burden on the Ottoman State. Especially those who migrated during the war came to the Ottoman lands with no property at all. Those who came to Anatolia could not find exactly what they expected. Aid provided for immigrants and lands assigned to them sometimes fell short. Due to unfulfilled expectations or inefficient conditions some immigrants went to other estates while some returned to their homelands. In the Ottoman Empire, more or less some immigrants were settled almost in each region. During the above mentioned period, about 20.000 immigrants were settled in Saruhan sandjak in Manisa vilayat. Immigrations caused important changes in population. Tatar, Caucasians and Chechens were the most crowded groups among all immigrants.

Key Words: Ottoman, Crimea, Caucasia, Migration

Giriş

Osmanlı Devleti, kuruluş ve yükselme devirlerinde fethedilen topraklara merkezden gönüllü veya sürgünler vasıtasıyla nüfus gönderirken,¹ son dönemlerinde, özellikle de 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'ya göçmen kabul etmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti, toprak kaybına başladığı

* Yrd. Doç. Dr. Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi.

¹ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XV, S. 1-4, İstanbul 1954, s. 209-237.

dönemden itibaren, esaret altında kalan vatandaşlarının merkeze gelme isteklerine karşı duramamıştır. Ayrıca dönemin en güçlü Müslüman Türk devleti olması hasebiyle diğer ülkelerdeki Müslüman ahalinin göçüne de mecburen izin vermek durumunda kalmıştır. Bundan dolayı Osmanlı Devleti, her dönemde zulümden kaçanların sığınağı olmuştur.

Osmanlı hükümlerinin hâkim unsuru olan Türk ve Müslüman vatandaşlar, hakimiyetin Hıristiyan devletlere geçmesi ile beraber büyük baskı ve katliamlara maruz kalmışlardır. Uzun süre huzur ve adalet içinde birlikte yaşadıkları halkla, artık ortak yaşayışın süremeyeceğini anlayan Türk ve Müslüman halk, maruz kaldıkları baskı ve zulümler neticesinde Anadolu'ya göçü tercih etmişlerdir.

Kırım'ın Rusya tarafından ilhakının ardından toplu göçlerle karşı karşıya kalan Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın başına kadar Kırım, Kazan, Özü ve Kafkasya havalisinden tahminen 300.000 ila 500.000 arasında göçmen kabul etmiştir.² İlk yıllarda gelen göçmenlerin çoğu Rumeli yakasında yerleştirilerek, Hıristiyan nüfusa karşı Müslümanların oranı arttırılmaya çalışılmıştır. Bununla ilerde doğabilecek bir Rus saldırısına karşı, Tuna Nehri'nin güneyinde bir savunma hattının kurulması amaçlanmıştır.³

Bu araştırmada arşiv belgeleri ve araştırma eserler birlikte kullanılmıştır. Arşiv belgeleri içinde en fazla yer tutan Osmanlı arşiv belgeleri ki, bunlar literatür listesinde ayrı bir başlık altında ayrıntılı olarak verilmiştir. Bunlar özgün Osmanlı İmparatorluğu devlet arşiv belgeleridir. Araştırma eserleri ise konuyla ilgili şimdiye kadar yayınlanmış kitap ve makaleler oluşturmaktadır. Bunlara ilaveten kullandığımız kaynaklar arasında meclis tutanakları, gazeteler, diplomatik yazışmalar, mektuplar, hatıra ve biyografiler sayılabilir.

Kullandığımız kaynakların verileri ile "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım ve Kafkasya'dan Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağı'na Göçler" konusunu açıklamaya ve yeni bir ışık altında ortaya koymaya çalıştık.

A-1853-1856 Kırım Savaşından Sonra Yaşanan Göç Hareketleri ve Saruhan Sancağına Göçler

Kırım'dan Göçler

Osmanlı Devleti'ne göç, Rusya'nın 1783 yılında Kırım'ı ilhak etmesiyle başladı. Rusya'da yaşayan Müslümanlar, Ortadoks Rus Çarının idaresi altında yaşamaktansa, Müslüman Osmanlı hakimiyeti altında yaşamayı istedikleri için atalarının topraklarını terk etmeye başladılar. Kırım'dan göçler, özellikle 1853-1856 Kırım Savaşı'ndan sonra yoğunluk kazandı.⁴

Kırım'ın sahil boylarında yaşayan Tatarların Kırım Savaşı'nın ilk günlerinden itibaren Osmanlı ile iş birliği yaptıkları gerekçesi ile, Rusya'nın iç kesimlerine doğru sürgüne teşebbüs edilmeleri, Kırım'dan yeni bir göç hareketinin başlamasına sebep olmuştur.⁵ Bu süreçte 1862 yılına kadar Kırım üzerinden göç eden 398.000 göçmenden 180.000'ni Nogaylar teşkil etmiştir.⁶ İlk yıllarda Kırım üzerinden göç edenlerden çoğu, doğrudan doğruya Varna veya Balçık iskelesine sevk edilerek Tatarların

² Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, İstanbul 1966, s. 11.

³ Bedri Habıçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, İstanbul 1993, s. 104.

⁴ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul 2003, s. 300.

⁵ Hüdai Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Ankara 1992, s. 97.

⁶ Ethem Fevzi Gözaydın, *Kırım Türkleri'nin Yerleşme ve Göçmeleri*, İstanbul 1948, s. 84.

çok eskiden beri yoğun olarak yaşadıkları Dobruca havalisine yerleştirilmiştir.⁷ Ancak içlerinden İstanbul'a gelenler de eksik olmayıp bunların sayısı 1858 yılından sonra daha da artmaya başlamıştır.⁸

Kırım üzerinden İstanbul'a gelen göçmenlerin çoğu, kendi arzularına binaen Rumeli havalisinde yerleştirilmek üzere, tekrar gemilere bindirilerek Varna tarafına sevk edilirken mazilerinde pek çok defa oradan oraya göçürülmüş veya sürülmüş olan Nogaylardan bazıları da rahatları ve emniyetleri açısından Anadolu'da yerleşmeyi arzu etmişlerdir.⁹

1859 ortalarına kadar stratejik maksatlarla Anadolu'da pek göçmen yerleştirmek istemeyen Babıâli, göçmenlerin arzusuyla ve en önemlisi de Rumeli'de bu iş için elverişli toprakların daralmaya başlaması üzerine tutum değiştirerek Anadolu'ya göçmen sevk etmeye başlamıştır. Nitekim 1859 sonbaharından itibaren İstanbul'da bulunan çoğu Tatar göçmenlerin tamamına yakınının Anadolu'ya sevk edilmesi uygun görülmüştür. 1854-1860 yılları arasında Orta ve Güney Anadolu'ya yerleştirilen Tatar nüfus 176.700'dür.¹⁰

Bu dönemde Kırım göçmenlerinden Saruhan Sancağı'na önemli miktarda iskân yapılmıştır. Kırım Bahçesaray ahalisinden 120 hane, Saruhan Sancağı Merkezi'ne yerleştirilmiştir. Bunların bir kısmı gerek zaruret ve gerekse şartlara uyum gösteremeyerek Rumeli'ye, Varna bölgesine gitmişlerdir. Geriye kalanlardan 21 hane, 83 nüfus, Manisa Kaymakamlığı'na başvurarak Varna'ya gitmek için izin talep etmişlerdir. Manisa Kaymakamlığı'nın olurlarını alan bu Kırım göçmenlerine İzmir Valiliği İstanbul Muhacirîn Komisyonu'ndan izin alınmadıkça bu isteğe onay veremeyeceği cevabını vermiştir. İzmir Valiliği, Muhacirîn Komisyonu Riyaseti Celilesine 16 Eylül 1861 tarihinde yazdığı bir yazı ile bu konuda görüş sormuş¹¹ ve Muhacirîn Komisyonu'nun 8 Ekim 1861 tarihli yazı ile İzmir Valisi Rıza Paşa'ya verdiği cevapta, adı geçen göçmenlerin durumlarının tetkik edilmesi, evvelce iskân edildikleri Manisa'ya iadeleri, eğer bu mümkün olmuyorsa İzmir'de uygun yerlere yerleştirilmeleri istenmiştir.¹² Bunların bir kısmının Manisa'ya, bir kısmının da İzmir'e yerleştirildikleri anlaşılmaktadır.

Yine Kırım ahalisinden 87 hane, Manisa Sancağı, Palamut Nahiyesi Balıca Karyesine üç bin dönüm arazi verilerek iskân edilmiştir. Bunlar memnuniyetlerini "*...bizler Kırım ahalisinden olup seksen yedi haneden ibaret bulunarak, iskânımız ber-kemâl olup her cihetle cümlemiz memnune ve müteşekkir bulunmuş olduklarımızı havi iş bu hoşnudiye nâmemiz min-mümaileyhe i'ta kıldı*",¹³ şeklinde belirtmişlerdir. Bu 87 hane,¹⁴ yaklaşık 4500 nüfusu oluşturmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde; özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında büyük çaplı göçmen hareketleri yaşandıkça göçmenlerin sevk olundukları vilâyetlere birer hususi talimatname gönderilerek bunların hangi esaslar dahilinde iskân olunacakları bildirilmiştir.¹⁵ 3 Mayıs 1856 tarihinde Kırım göçmenlerinin iskân esaslarını belirleyen talimatname çıkartılarak belli hususlar belirtilmiştir.¹⁶ Bu talimatnameye göre göçmenler;

- *Din ve mezheplerine bakılmaksızın kabul edilecekler,*

⁷ Mehmet Ali Ekrem, "Kırım ve Nogay Türklerinin Osmanlı Devrinde Dobruca'ya ve Rumeli'ye Geçmeleri ve Yerleşmeleri", **VIII. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1983, s. 1605.

⁸ Wolf-Dieter Hütteroth, **Ländliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien in den letzten vierhundert Jahren**, Göttingen 1968, s. 72 vd.

⁹ Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876)**, Ankara 1997, s. 124.

¹⁰ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C. II, İstanbul 1983, s. 153.

¹¹ BOA, **Sadâret Mektubi Umum Vilâyât (A. MKT. UM)**, 504/65-1, 11. Ra. 1278.

¹² BOA, **A. MKT. UM**, 504/65-2, 3. R. 1278

¹³ BOA, **A. MKT. UM**, 456/7-3, 5. Ş. 1277.

¹⁴ BOA, **A. MKT. UM**, 456/7-5.

¹⁵ Saydam, **age.**, s. 102.

¹⁶ BOA, **İrade-i Dahiye, (İD)**, 22622

- Kesin iskân oluncaya kadar civar köy ve kazalarda geçici olarak barındırılacaklar,
- Masrafları devlet tarafından tahsis edilecek,
- Kesin iskân sırasında zengin olanlar evlerini kendileri yapacak, zengin olmayanları devlet tarafından yaptırılacak,
- Ziraat yapacaklara imkân sağlanacak ve tohumluk verilecektir,
- Muayyen bir müddet vergi alınmayacak ve askere alınmayacaklar.

Bu talimatnamede belirtilenlerin dışında bir durum meydana gelirse merkezden sorulacak, bunların istirahatları ve asayişleri için her türlü tedbir alınacaktır.

3 Mayıs 1856 tarihli talimatnameye göre iskân olunan göçmenler, yeni kurulan köylerde topluca yerleştirilmişlerdir.¹⁷ Ardından 3 Mayıs 1857’de göç ve iskân ile ilgili kanunname çıkarıldı.¹⁸ Bu kanunname ile sultana bağlılık yemini ederek onun tebaasından olmaya ve ülke kanunlarına saygı göstermeye hazır olan herkese Osmanlı Devleti’nin kapısının açık olduğu ilan ediliyordu.¹⁹ Ancak Osmanlı-Rus Kırım Savaşı’ndan sonra Anadolu’ya göçün aşırı derecede artması ile Osmanlı Devleti bunları toplu olarak iskân etmekte zorlanmıştır. Bu sebeple, 1860 tarihinden itibaren Anadolu’ya sevk edilen göçmenler, mevcut köy ve kasabalara iskân edilmeye başlamış, hatta her köy ve kasaba halkından hissesine düşen göçmenleri kendi imkânları ile iskân etmeleri istenmiştir.²⁰ Fakat göçmenlerin büyük bir kısmı köy ve kasabalara dağıtılmayı kabul etmeyerek toplu iskân olunmaları hususunda direnmişlerdir. Göçmenlerin direnmesi ve yerli ahalinin maddi gücünün bunları iskân etmeye yetmemesi karşısında göçmenlerin ikna edilebilenleri köy ve kasabalara üçer-beşer dağıtılmış, edilemeyenler ise yeni kurulan yerlere topluca yerleştirilmişlerdir.²¹

Bu çerçevede 11 Ağustos 1860 tarihinde Saruhan Kaymakamlığı’na Sadarettin yazılan yazıda, Kırım göçmenlerinden İstanbul’a gelmiş olan 1700 haneden, 200 hanenin Saruhan Sancağı’nın bağlı olduğu kasaba ve köylere taksim edilerek yerleştirilmeleri uygun görülmüştür. Aynı yazıda, göçmenlerin iskânları hakkında tanzim olunan talimatın bir nüshası gönderilmiş olduğu ve birkaç gün içinde Saruhan’a gelecek olan göçmenlerin iskânları için gerekli hazırlıkların yapılması istenmiştir.²² Bundan başka İzmir Kaymakamı Tufan Paşa’ya gönderilen 8 Mart 1861 tarihli bir yazıda “*Der-saadette bulunan 200 hane, 867 nüfusun 130-140 hanesinin Saruhan Sancağı Akhisar Kazasında iskân edilmesi*” istenmiştir.²³

Saruhan Sancağı’na gönderilen göçmenlerin emir buyrulduğu gibi açıkta nüfus bırakılmamak şartıyla iskân edildiği, ihtiyaçlarının muhacir’in memurları aracılığı ile yardımsever halktan akçe ve hayvanat olarak toplanıp karşılandığı, Saruhan Kaymakamı Mehmed Sadık tarafından Babiâli’ye bildirilmiştir.²⁴

Osmanlı Devleti, 1853-1856 Osmanlı-Rus Kırım Savaşı sonrasında yoğunlaşan göçmen iskân hareketlerini düzenlemek amacıyla yeni kuruluşlar oluşturma yoluna gitti. Bu tarihlere kadar göçmenlerle ilgili iskân işleri, “*Şehremaneti*” tarafından idare ediliyordu. Ancak artan göçmen sayısı Şehremaneti’nin

¹⁷ BOA, İD, Nr. 22622.

¹⁸ Shaw, *age.*, 153.

¹⁹ Karpat, *age.*, s. 104.

²⁰ BOA, İrade-i Meclis-i Vâlâ (İMV), Nr. 22848, lef. 5-6

²¹ BOA, İrade-i Meclis-i Mahsus (İMM), Nr. 962

²² BOA, A. MKT. UM, 420/23, 25. M. 1277.

²³ BOA, A. MKT. UM, 399/58, 25. Ş. 1277.

²⁴ BOA, A. MKT. UM, 455/61, 07 Şaban 1277.

bu işin üstesinden gelemeyeceğini gösterdi.²⁵ Nihayet 1860 yılında İstanbul'da bulunan göçmen sayısının bir hayli artması üzerine eski Trabzon valisi Hafız Paşa'nın başkanlığında, göçmenlerle ilgili her türlü iş ve yazışmaları yürütmekle görevli bir "Muhacirîn Komisyonu"nun kurulması kararlaştırılmıştır.²⁶ Önce bu komisyonun taşra teşkilatları oluşturulmamış, ihtiyaç duyuldukça bu görevi, taşraya geçici olarak gönderilen iskân memurları yerine getirmişlerdir.²⁷ Ancak daha sonra göçmen iskân edilen hemen her vilâyet, sancak ve kazalarda Muhacirîn Komisyonu teşkil edilerek faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.²⁸

Kafkasya'dan Göçler

Özellikle Kuzey Kafkasya'dan Türkiye'ye gerçekleşen göçlerin 1768'den sonra Rusların saldırıları ve Kuzey Kafkasya'nın bir kısmını işgal etmeleri üzerine başlamıştır. Bu dönemde Kuzey Kafkasyalılar Anapa, Taman bölgelerinde Türk askerleri ile birlikte Ruslara karşı savaşmışlar, yenilgi üzerine 10.000 kadar Kuzey Kafkasyalı Türkiye'ye göç etmiştir. 1780-1800 yılları arasında Kuzey Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına 15.000, 1828'de de 12.000 göçmen gelmiştir.²⁹

1828/1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda iki devlet arasında 14 Eylül 1829 tarihinde Edirne Antlaşması yapılmıştı. Buna göre Kafkas limanları (Anapa, Poti), Erivan ve Kur'un yukarı vadisindeki kaleler (Ahıska, Akhalkalaki vb.) Ruslara veriliyordu. Rus ticaret gemilerine Karadeniz'de işletme ve Boğazlardan serbestçe geçiş hakkı tanınıyordu. Bundan başka Kuban mansabından Saint Nikolay limanına kadar Karadeniz sahili, Rus hakimiyetine geçmişti.³⁰ Çerkezlerin Türklerden silah ikmali yaptıkları yer olan Anapa ve Kırım ile Transkafkasya arasında doğrudan ulaştırma imkânlarını sağlayan Poti Limanının Ruslar'ın eline geçmesi, Kafkasyalılar için önemli bir kayıptı.³¹

Kırım Savaşı sonunda 30 Mart 1856'da imzalanan Paris Antlaşması'nda, Kafkasya ile ilgili hiç bir hüküm olmadığından memleket, 1829 Edirne Antlaşması ile tespit edilmiş olan statüye dönmüş oluyordu. Bu statü ise Ruslar'a Kafkasya'da istediği gibi hareket etmek serbestisi kazandırıyor. Edirne Antlaşması'na göre Kafkasyalılar, varlık ve bağımsızlığını müdafaa eden bir millet değil, metbuuna isyan etmiş bir tebaa mahiyetinde idi. Bu vaziyet, Kafkas halkının tehcir felaketini hazırlayan en önemli unsurlardan biri olmuştur.³²

Kırım Savaşı, Rusların Kafkasya'ya karşı 1852'de başlattıkları taarruzları birkaç sene durdurmuştu. Bu süre içinde Kafkasyalılar da toparlanma imkânı buldular. Fakat Ruslar, Kırım Savaşı'nın sona ermesinden hemen sonra 1856'dan itibaren Kafkas seferini başlattılar. Bu defa kesin sonucu Doğu Kafkasya'da aramak üzere ordunun ağırlık merkezini bu bölgenin karşısında toplamışlardı. Batı Kafkasya'da ise şimdilik tespit ve işgal vaziyeti almakla yetindiler.³³

Kırım'daki bütün kuvvetler de Kuzey Kafkasya'ya yığıldığından buradaki Rus Orduları'nın mevcudu 300.000'i bulmuştu. O devrin Rus askeri yazarlarından General Fadayef, Kafkas savaşları hakkında şu tespitte bulunuyordu : "*Dağlılarla yaptığımız bu harp, Mısır'dan Çin Denizi sahillerine*

²⁵ Eren, *age.*, ss. 39-54

²⁶ BOA, *İMM*, Nr. 694, lef. 1

²⁷ BOA, *İMV*, Nr. 20407; BOA, *ID*, Nr. 30579; BOA, *İMM*, Nr. 962.

²⁸ *Aydın Vilâyet Salnamesi*, H. 1297, s. 128,135; H. 1299,s. 193,202; H. 1300, s. 188,202; H. 1304, s. 318; H. 1305, s. 318; H. 1306, s. 165; H. 1308, s. 138; H. 1311, s. 252; H. 1312, s. 425; H. 1313, s. 411; H. 1314, s. 408; H. 1326, s. 378.

²⁹ Kadircan Kaflı, *Türkiye'ye Göçler*, İstanbul 1966, s. 19; Saydam, *age.*, s. 10; Habiçoğlu, *age.*, s. 47-48

³⁰ Wassan-Giray Cabağı, *Kafkas-Rus Mücadelesi*, İstanbul 1967, s. 53; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları 1194, Ankara 1990, s. 57-58.

³¹ W. E. D. Allen-Paul Muratoff, *Kafkas Harekatı 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi*, Ankara 1966, s. 42.

³² İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul 1958, s. 509.

³³ Berkok, *age.*, s. 509-510.

kadar uzanan bütün ülkeleri istila etmeyi mümkün kılacak derecede büyük bir orduya ihtiyaç göstermektedir."³⁴

Bu 300.000 bin kişilik Rus ordusu, Kafkas istilasını bütün şiddeti ile devam ettirdi. Dağ köylerinde kadınlar ve çocuklar katledildi. Uzun savaşlardan yorgun düşen dağlılara, Rusların çok büyük kuvvetlerle saldırmaları, zaten gücünün sınırına gelmiş olan dağlıları çok zor duruma düşürmüştü. Nihayet 6 Eylül 1859'da Dağıstan'daki mücadele Gunip Dağı'nda sona erdi. Otuz beş yıldan beri Ruslara karşı mücadele eden İmam Şamil, elindeki bütün kaynaklar tükendikten sonra silahını bırakmak mecburiyetinde kaldı.³⁵ Böylece 1859 yılı sonlarında Kuzey Kafkasya'nın bütün doğu Dağıstan, Çeçenistan ve orta Oset ve Kabardey bölgeleri Rus istilasına altına girmiş oldu.³⁶ 1860 yılı boyunca 4000 Çerkez ailesi Kuban'ın sol kıyısındaki topraklarını terk ederek Türkiye'ye göç etmek zorunda kaldılar.³⁷

1859'da Doğu Kafkasya'nın Ruslar tarafından istila edilmesi, artık Kafkasya'nın mukadderatını tayin etmişti. Bundan sonra Ruslar, bütün kuvvetlerini Batı Kafkasya cephesinde toplayabileceklerdi.³⁸ 1864 yazının ilk aylarında Ruslar bütün kuvvetleriyle kesin sonuç almak için harekete geçtiler. Sahilden iç kısımlara, Kuban cephesinden batıya ve güneye doğru ilerledi.³⁹ Doğu Kafkasya'nın işgalinden beş yıl sonra Batı Kafkasya da Çarlık Rusya'sının işgaline girdi. Kafkasya'ya Çar Naibi olarak tayin edilen Grandük Mischel, 1864 Ağustosunda bütün Batı Kafkasya'ya şu fermanı tebliğ etti : "*Bir ay zarfında, Kafkasya terk edilmediği takdirde, bütün sekene, harp esiri olarak Rusya'nın muhtelif mıntıklarına sürülecektir!*"⁴⁰

1859 yılında Şeyh Şamil'in esarete düşmesinden sonra, bütün güçleri ile Çerkezlerin üzerine yüklenen Rusların, yüzlerce dağ köyünü ateşe vererek, sakinlerini kılıçtan geçirdikten başka, 1.500.000 kişiyi Osmanlı topraklarına sürmek için yurtlarından çıkartması, esasen daha Kırım Harbi sırasında başlamış olan münferit göçlerin, birden bire kitle göçleri haline dönüşmesine sebep olmuştur.⁴¹ Rusların bu tutumu karşısında adeta bir oldu bitti ile karşı karşıya kalan Osmanlı Devleti, Rusya ile bir göç anlaşması yapamadığı gibi, bunların iskânları konusunda da hiçbir hazırlığa fırsat bulamadan, çaresiz sınırlarını açmak zorunda kalmıştır. Bu dönemde, Kafkasya'dan ne kadar göçmen geldiğini tespit etmek mümkün olmamıştır. Ancak 1864 yılında Takvim-i Vekayi'de çıkan bir habere göre, 1855 yılından 1863 Haziranı'na kadar Osmanlı topraklarına göç eden Kırım ve Kafkas göçmenlerinin miktarı 311.333'ü bulurken, 1864 Temmuz'na kadar bunların toplamı, 595.000 ulaşmıştır⁴². Yine aynı gazetenin başka bir nüshasında da, Temmuz 1864 Mayıs 1865 tarihleri arasında gelen göçmenlerin sayısı, 87.000 olarak verilmiştir.⁴³ O halde, 1864 Mayıs'na kadar Kırım ve Kafkasya'dan gelen göçmenlerin toplamı 682.000 bulmaktadır. Zira Kuzey Kafkasya'dan büyük göç, Ruslar ile yapılan uzun savaşların yenilgiyle sonuçlanması üzerine 1864'de olmuştur.⁴⁴ 1860-1876 yılları arasında göç edenlerin sayısı 700.000'e ulaşmıştır⁴⁵ Yolda ölenlerle geri dönenler hesaplandığında bu rakam bir milyonu geçmiştir. Dolayısıyla Ruslar, bir milyon civarında Çerkez, Çeçen ve diğer Kuzey Kafkasya halklarını Türkiye'ye

³⁴ Ahmet Hazer Hızal, **Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklal Davası**, Ankara 1961, s. 44.

³⁵ Fikret Işıltan, "Şeyh Şamil", **İA**, MEB Yayını, C. XI, İstanbul 1970, s. 472-473.

³⁶ Hızal, **age.**, s. 44.

³⁷ Allen-Murattof, **age.**, s. 103.

³⁸ Berkok, **age.**, s. 523.

³⁹ Berkok, **age.**, s. 525.

⁴⁰ Berkok, **age.**, s. 526.

⁴¹ Mirza Bala, "Çerkesler", **İslam Ansiklopedisi**, MEB Yayını, C. III, İstanbul 1993, s. 384.

⁴² **Takvim-i Vekayi**, Nr. 760, 5. R. 1281 (7 Eylül 1864).

⁴³ **Takvim-i Vekayi**, Nr. 804, 21. M. 1282 (16 Haziran 1865).

⁴⁴ Kafli, **age.**, s. 19.

⁴⁵ Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkasya Göçleri 1856-1876**, (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun 1992, s. 150-152.

sürmüşlerdir.⁴⁶ Bu dönemde Osmanlı ülkesine Kırım ve Kafkasya'dan 1.000.000 ile 1.200.000 arasında göçmen geldiği hesap edilmektedir.⁴⁷

İlk yıllarda Kafkasya'dan göç eden göçmenler, genellikle Rumeli'ye sevk edilir ve daha çok da Tuna Boyu ile Balkanlar silsilesi etrafında yerleştirilirken, içlerinden bazıları da Makedonya havalisinde iskân olunmuştur.⁴⁸ 1859 yılından itibaren göç eden Kafkas göçmenlerinden bir bölümü, yine eskiden olduğu gibi Rumeli havalisine sevk edilirken diğer bir kısmı da başta Karadeniz bölgesi olmak üzere, Anadolu'nun muhtelif yerlerinde yerleştirilmiştir.

28 Ekim 1860'ta Dağıstan ve Çeçen göçmenlerinden 274 hane 1266 nüfus, Aydın Vilâyeti Saruhan Sancağı'na gönderilmiştir. Bunların değişik kasaba ve köylere üçer-beşer hane şeklinde yerleştirilmesi, eğer rıza göstermezler ise bir veya iki köy şeklinde iskân olunmaları istenmiştir.⁴⁹ Bu dönemde Dağıstan göçmenlerinin Saruhan Sancağı Merkez Kazasında yerleştirilmiş olduğunu, "Dağıstan ahalisinden İskender Bey'in maaşına zam yapılmasını isteyen" dilekçesinden anlıyoruz.⁵⁰

Sadareten 20 Kasım 1860 tarihinde Aydın Kaymakamı Ata Bey Hazretlerine yazılan bir yazıda, Şeyh Şamil Efendi takımından 20 hane göçmenin Aydın Sancağı'nda iskân olunmak üzere gönderildiği bildirilmektedir. Adı geçen göçmenlerin Millet-i İslamiye'nin misafirleri olduğu vurgulanarak Aydın halkının her türlü yardımı teşvik edilerek, sefalet çektirilmeyerek refah ve asayişlerinin sağlanması, içlerinde fakir ve muhtaç olanlara iskânı sağlanıncaya kadar yarımşar kıyye (okka), nân-ı azîz (ekmek) veyahut bedelinin verilmesi emredilmiştir.⁵¹

1860 Ağustos'unda Aydın Vilâyeti Saruhan Sancağı'na Orkapısı ahalisinden ve Hoca Mustafa takımından 141 hane 570 nüfus gönderilerek yerleştirilmiştir.⁵² Aydın Vilâyeti'nden Sadarete yazılan 23 Aralık 1860 tarihli bir yazıda buyrulan talimatname-i aliyye gereğince 274 hane 1300 Çeçen nüfusun, Aydın Vilâyeti bünyesinde yerleştirildikleri bildirilmektedir.⁵³ Çeçen ahalisinden göçmenlerin bir kısmının da Saruhan Sancağı'na yerleştirildiği bildirilmiştir.⁵⁴

Peyderpey gelmekte olan göçmenlerin vukû bulan masraflarına karşılık olmak üzere 1861 yılında Muhacirîn Komisyonu'na 50.000 kuruşun itasıyla zimmet kaydı ve Saruhan Sancağı dahilinde bulunan kazalarda yerleştirilmek üzere gönderilen Çeçen Muhacirlerinin nân-ı arz bahasıyla nakliye masrafı olarak 18.141 kuruş Maliye Nezareti tarafından havale edilmiştir.⁵⁵

Saruhan Sancağı'na Manisa merkezde İbrahim Çelebi Mahallesi'nde iskân edilen Kafkas göçmenleri, sosyal ve dinî ihtiyaçlarını gidermek, cami, mektep ve medrese yaptırmak amacıyla vakıf kurmuşlardır.⁵⁶ Yine Saruhan Sancağı Soma Kazası'na iskân edilen Kafkas göçmenleri için "Yeni

⁴⁶ Tamar Güsar, "Kuzey Kafkasya'nın Politik Durumu", **Kafkasya Kültürel Dergisi**, S. 3, Ankara 1964, s. 19.

⁴⁷ Kemal H. Karpat bu dönemde 1.200.000 Çerkez'in Osmanlı ülkesine göç ettiğini yazmaktadır. Bk. Karpat, **age.**, s. 111. Bir başka araştırmada ise "1854 ile 1876 arası yalnız Kırım'dan 1,4 milyon Tatar Osmanlı İmparatorluğu'na girmiştir." denilmektedir Bk. Shaw, **age.**, 153. Diğer araştırmaların verileri doğrultusunda bu rakamların ayrı ayrı Çerkez ve Tatarları değil, bütün Kırım ve Kafkasya'dan gelen göçleri kapsadığını düşünüyoruz.

⁴⁸ **Takvim-i Vekayi**, Nr. 757, 13. S. 1281 (18 Temmuz 1864); Nr. 759, 28. S. 1281 (1 Ağustos 1864).

⁴⁹ BOA, A. MKT. UM, 441/39, 27. Ca. 1277.

⁵⁰ BOA, A. MKT. UM, 438/59, 13. Ca. 1277.

⁵¹ BOA, A. MKT. UM, 437/56, 6. Ca. 1277.

⁵² BOA, **Sadâret Evrakı Nezâret ve Devâir**,(A. MKT. NZD), 327/78, 2. R. 1277; BOA, A. MKT. UM, 422/46, 5. S. 1277.

⁵³ BOA, A. MKT. UM, 447/49, 9. C. 1277.

⁵⁴ BOA, A. MKT. NZD, 327/23, 28. Ra. 1277.

⁵⁵ BOA, **İD**, Nr. 31935.

⁵⁶ Hasan Yüksel, "Kafkas Göçmen Vakıfları", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi**, S. 5, Ankara 1994, s. 475-488.

Hamidiye” adında bir karye kurularak yerleştirilmişlerdir.⁵⁷ Soma Yeni Hamidiye Kafkas göçmenleri, sosyal ve dini ihtiyaçlarını gidermek amacıyla vakıf kurmuşlardır.⁵⁸

21 Ağustos 1861’de Kırım, Dağıstan, Çeçen ve Nogay göçmenleri Saruhan Sancağı Adala, Sart ve Marmara nahiyelerinde iskân olunmuştur.⁵⁹

1863-1864 yılları arasında Kafkasya’dan yoğun bir göç hareketi yaşanmış ve Haziran 1864 tarihi itibari ile son bir yılda Osmanlı ülkesine 283.000’i aşkın göçmen gelmiştir.⁶⁰ Bu dönemde yaşanan yoğun göç hareketinin temel sebebi, 1864 yılında Rusya Hükümeti’nin Kafkasya ve Kuban bölgesinde yaşayan Müslüman halkın bir ay içerisinde bölgeyi terk etmeleri için verdiği emirdir.⁶¹

Şeyh Şamil’in tasfiyesinden sonra işi sıkı tutan Ruslar, Çeçenlerin elinde bulunan topraklara el koymuş ve halka çok az toprak bırakırken, dağlık kesimleri devlet malı kaydetmişlerdi. Asıl maksatları, Şeyh Şamil’e en büyük desteği vermiş olan Çeçenleri, Terek Nehri’nin kuzeyine göç etmeye zorlamak ve Don Kazakları arasında asimile etmektir. Bu durum karşısında, Ruslara karşı başarı şansı olmayan bir ayaklanma ile karşı karşıya kaldıklarını gören Çeçen ileri gelenlerinden General Musa Kundukhov, 1864 yılında İstanbul’a gelmiş, Babıâli ile görüşerek göç için gerekli izni almıştır.⁶² İlk yıllarda gelen Çeçenlerden bir kısmı Aydın, İzmir, Manisa, Lice, Hani, Silvan, Çapakçur, Huveydat ve Halep (Kilis) de iskân olunurlarken, diğerleri ise Maraş-Göksun, Sivas-Uzunyayla, Adana-Toprakkale ve Tokat’ta yerleştirilmişlerdir.⁶³

B- 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı’ndan Sonra Yaşanan Göç Hareketleri ve Saruhan Sancağı’na Göçler

Dobruca, Kırım ve Sibirya’dan Göçler

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonra Dobruca, Kırım ve Sibirya’dan Osmanlı ülkesine oldukça fazla göçmen gelmiştir. Bu göçmenlerin önemli bir kısmı Kuzey Dobruca’dan gelenlerdir. Kuzey Dobruca Türklerinin büyük bir bölümünü vaktiyle Kırım havalisinden gelmiş olan Tatarlar teşkil ediyorlardı. Keza Kırım Harbi’nden sonra da çok sayıda Kırımlı göçmen yerleştirilerek Tatarlar için Dobruca, Kırım’dan sonra ikinci vatan haline gelmişti. Daha Rusya’nın 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nı ilan etmesinden bir gün sonra, Tuna Valisi Sadık Paşa’nın Tulca Mutasarrıflığı’na bir telgraf çekerek, gerek İslam gerekse Hıristiyan olsun, Kuzey Dobruca ahâlisinin “*yükte hafif bahada ağır eşyasını ve nakli mümkün olarak zehayirini alarak alelumum hayvanatını beraber sürüp götürmek ve nakli mümkün olmayan zehayir ve saman ve kıyah gibi düşmanın hareketını teshil edecek şeyleri itrak etmek*» suretiyle, Köstence hattına kadar geri çekilmesini istemesi üzerine⁶⁴, çoğu bir iki nesildir buralarda yaşayan ve ekseriyetini Nogayların teşkil ettikleri Dobruca Müslümanları, tekrar yerlerinden oldular. Osmanlı ordusunun gözetim ve yardımlarıyla Mecidiye kasabası ve köyleri dahi tamamen tahliye olundu.⁶⁵ Netice itibariyle daha bu savaşın ilk aylarında, sayıları 80.000-90.000 nüfusu bulan Kuzey Dobruca Müslümanları, Varna, Şumnu ve Pravadi civarına kadar çekilerek, bilhassa buralardaki Kırım Türklerine ait köylerde 9-10 ay kadar bekledikten sonra⁶⁶, çoğu memleketlerine geri dönerken⁶⁷ bir kısmı

⁵⁷ BOA, Yıldız Sadâret Hususi Maruzat (YA-Hus), 296/93, 17. Za. 1311.

⁵⁸ Yüksel, *age.*, s. 488.

⁵⁹ BOA, A. MKT. UM, 493/30, 14. S. 1278

⁶⁰ Tercüman-ı Ahval, Nr. 423, 28. C. 1280 (11 Kasım 1863); Takvim-i Vekayi, Nr. 760, 05. R. 1281 (07 Eylül 1864).

⁶¹ Berkok, *age.*, s. 526.

⁶² Musa Kundukhov, *Musa Kundukhov’un Anıları*, (Çev: Murat Yağan), İstanbul 1978, s. 57-61.

⁶³ BOA, A. MKT. UM, 422/46, 5. S. 1277; BOA, A. MKT. UM, 447/49, 9. C. 1277; Saydam, *age.*, s. 147-152.

⁶⁴ İ. Halil Sedes, *1875-1878 Osmanlı Ordusu Savaşları, 1877-1878 Osmanlı Rus ve Romen Savaşı*, C. II, İstanbul 1936, s. 86.

⁶⁵ Sedes, *age.*, C. IV, s. 104.

⁶⁶ Müstecip Ülküsal, *Dobruca ve Türkler*, Ankara 1987, s. 39.

⁶⁷ Basiret Gaztesi, Nr. 2429, 22 Nisan 1294 (2 Mayıs 1878).

da yollarına devamla; Edirne, Bursa, İzmir, Adana ve Eskişehir civarında yerleştiler. İçlerinden çok azı da Güney Dobruca'daki Türk köylerinde kaldılar.⁶⁸ 93 Harbi sırasında Kuzey Dobruca'da 55'ten fazla Türk köyünün tamamen boşaldığı görülmektedir. Ancak Kuzey Dobruca havalisinden asıl göçler, 1883'de Türklerin askere alındıkları yıl ile 1899'da görülen kıtlık senelerinde olmuştur. 1899 kıtlık senesinde 40 kadar Türk köyü tamamen boşatılmıştır.⁶⁹

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinden 1890 tarihine kadar, Kırım ve havalisinden toplu göçlere rastlanmamaktadır. Ancak Ruslar tarafından askere alınan gençlerin, 1890 tarihinden itibaren Rusya içlerine gönderilmeye başlanması, uzunca bir aradan sonra Kırım'dan yeni bir göç hareketine sebep olmuştur. Daha öncekilerin aksine, bu sırada göç eden 20.000 Kırımlıdan çoğunu, 1783'ten beri Ruslarla iş birliği yapmakta bir mahsur görmeyen zengin toprak sahipleri teşkil etmektedir. Çünkü çocuklarının askere alınarak Rusya içlerine götürüleceğini gören zadegan takımı, evlerini, mülklerini ve hayvanlarını yok pahasına satarak Anadolu'ya göç etmiştir.⁷⁰

1890 tarihinden sonra da Kırım'dan yapılan göçler devam etmiştir. 1902 yılına kadar devam eden bu devrede yapılan göçler, toplu olmayıp posta vapurlarıyla peyderpey gelenlerden ibarettir. Bunlardan çoğu, Kırım'da hüküm süren kuraklık sebebiyle fukara düşmüş küçük çiftçilerdir. Peyderpey geldikleri için bir müddet Anadolu Kavağı'nda bekletildikten sonra daha önce Anadolu'da Kırım göçmenleri tarafından kurulmuş olan köylere gönderilerek bunlar arasında üçer beşer hânelik küçük gruplar halinde yerleştirilmişlerdir.⁷¹

1900 yılında Çin'de Avrupalı sömürgecilere karşı milliyetçilerin başlattığı "Boxer ayaklanması"⁷² bahâne eden Rusların Mançurya'yı işgal etmesi ve bu meselenin 1904 yılında Rus-Japon Savaşı'na yol açarak Uzakdoğu'ya gönderilen Kırımlı gençlerin epeyce zayıf vermesi Kırım'da yeni bir tedirginliğe sebep olmuştur. Daha 1902 yılında ayaklanan binlerce Kırımlı, göç için hazırlıklara başlamıştır.⁷³ Bu sırada göç eden Kırımlıların bir kısmı da Aydın vilâyeti civarında iskân edilmiştir. Bunlardan Kırım Bahçesaray göçmenlerinden bazılarının Saruhan Sancağı, Saruhanlı Karyesine yerleştirildiği anlaşılmaktadır.⁷⁴

Kafkasya'dan Göçler

1877-1878 Savaşı'nın başlaması ile yirmi sene evvel Rumeli'de yerleştirilmiş olan Çerkez göçmenlerinden çoğu ikinci defa olarak yerlerinden edilmiş ve Anadolu'ya geçiş noktası olan iskelelere sığınmışlardı. Bunlardan Makedonya ve Rodoplar havalisinde yerleştirilenler Selânik; Vidin'den Varna'ya kadar olan Tuna boyunda iskân olunanlar ise, diğer Rumeli göçmenleri ile beraber hareket ederek Varna iskelesinde toplanmışlardı.⁷⁵ Varna ve Selânik iskelelerinde toplanan göçmenlerden çoğu savaşın sona ermesi ile tekrar memleketlerine dönmeyi düşündüklerinden, içlerinde özellikle Rumeli kökenli olanlar, Selânik, Manastır, Şumnu ve Varna havalisinde geçici olarak yerleştirilirlerken, Çerkez veya Tatar kökenli olanlar ise bekletilmeksizin Anadolu ve Suriye tarafına sevk edilmişlerdir.⁷⁶ Hatta bunlardan bazıları, Berlin Antlaşması'ndan sonra Rumeli'deki topraklarına geri dönmek istemişlerse de, buna katiyetle izin verilmemiş ve ilk hicretleri sırasında Rumeli'de verilmiş olan araziler, Anadolu'da ikinci defa verilmiş olan araziler ile mübadele edilmiş sayılarak⁷⁷, Rumeli ile alakaları kesilmeye

⁶⁸ Ülküsal, *age.*, s. 39.

⁶⁹ Ülküsal, *age.*, s. 41-42.

⁷⁰ Gözaydın, *age.*, s. 93-94.

⁷¹ Tercüman-i Hakikat, Nr. 6233-1033, 22 Ağustos 1314 (3 Eylül 1898)

⁷² Raimondo Luraghi, *Sömürgecilik Tarihi*, (Çev: Halim İnal), E yayınları, İstanbul 1975, s. 223-225.

⁷³ Gözaydın, *age.*, s. 93-94.

⁷⁴ BOA, Dahiliye Sicil-i Nüfus, Tahrirat (DH-SN-THR), Nr. 73/122.

⁷⁵ Basiret, Nr. 2392, 24. RA. 1295 (4 Mayıs 1878).

⁷⁶ Rumeli, Nr. 273, 24. L. 1295 (21 Ekim 1878).

⁷⁷ BOA, İMM, Nr. 2926.

çalışılmıştır. Bu hususta son derece kararlı görünen ve bazı önlemler almaya ihtiyaç duyan Babiâli, Rumeli'den Çerkez göçmeni sevk edilen Anadolu vilâyetlerine çoğu defa talimat göndererek bunların kesinlikle bir daha geri dönmelerine izin verilmemesini istemiştir. Ayrıca vapur şirketleri de uyarılmış ve Rumeli iskelelerine Çerkez göçmeni taşımamaları istenmiştir.⁷⁸ Babiâli'nin bu tutumunun asıl sebebi, daha 1878 İstanbul Konferansı sırasında Büyük Devletlerin, Rumeli havalisinde bulunan Çerkezlerin Anadolu'ya göçürülmelerini istemeleri olmuştur.⁷⁹ II. Abdülhamid, Rumeli havalisinde dağınık halde bulunan Çerkezlerin Vidin'den İzvornik kasabasına ve oradan da Sava Nehrine kadar uzanan bir hat üzerinde, askerî bir kordon teşkil edecek şekilde iskân olunmalarını istemiştir.⁸⁰

Selânik iskelesinde toplanan Çerkezler, bulunabilen posta vapurları ile ilk fırsatta Mersin iskelesine sevk edilerek⁸¹ Aydın, Adana, İskenderun ve Suriye havalisinde iskân olunmuştur. Varna iskelesinde toplananlar, ilk günlerde, buraya gönderilen vapurlarla İstanbul'a taşınmışlarsa da 1878 Martı'ndan itibaren başta Samsun, Sinop ve Akçaşehir olmak üzere Batı Karadeniz'de iskeleleri bulunan şehirlere çıkarılmıştır. Buralarda bir iki gün bekletilen göçmenler, hemen arkasından daimi iskân bölgelerine sevk edilmiştir.⁸²

Bu gelen göçlerden Aydın Vilâyeti Saruhan Sancağı Salihli Kazası İhsaniye Karyesine 30 hane, Teşvikiye Karyesine 35 hane, Orhaniye Karyesine 35 hane⁸³ toplam olarak yaklaşık 500 Çerkez göçmen iskân edilmiştir. Ayrıca aynı dönemde Saruhan Sancağı Palamut Nahiyesi Osmaniye ve Kavakdere köylerine Çerkez göçmen yerleştirilmiştir.⁸⁴

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinin başlarında, Ruslardan gördükleri mezalim ile Karadeniz sahillerine yığılmaya başlayan binlerce biçare Çerkez, bulabildikleri vasıtalarla İstanbul'a gelmeye başlamış ve 1878 sonlarına kadar İstanbul'a gelenlerin sayısı 50.000 nüfusu bulmuştur.⁸⁵

Genellikle deniz yolu ile İstanbul'a gelen ve burada kurulan geçici iskân merkezlerinde toplanan Çerkezler, daha sonra daimi iskân merkezlerine sevk ediliyorlardı. Ancak kendilerine gösterilen yerleri beğenmeyerek, ekseriya Biga ye Balıkesir tarafında yerleşmek istemeleri, zaman zaman bunların İstanbul'da yığılmalarına sebep olmuştur. Bu gibi durumlarda, şehir içinde asayişin bozulmasına neden oldukları gibi aynı zamanda kendilerinin de sefil ve perişan olmalarına yol açabiliyordu. Meselâ, 1883 Kasım'ında Humbarhâne'de geçici olarak ikâmet eden göçmenlerden bazılarının uygunsuz birtakım hareketlerde bulunacaklarının duyulması üzerine, üç-beş Çerkez'in bir arada dolaşması yasaklanırken, burada bulunanların da bir an evvel Samsun, İzmit, Yalova, Biga, Bandırma ye Beyrut tarafına sevk edilmelerine karar verilmiştir.⁸⁶

İstanbul'da yığılmayı önlemek amacıyla alınan bir başka tedbir de İstanbul'a gelen Kafkas göçmenlerinin giriş izinleri kontrol edildikten sonra, karaya çıkarılmaksızın ya geldikleri ya da idâre-i Mahsusa'dan temin olunacak olan vapurlarla doğrudan doğruya daimi iskân bölgelerine sevk edilmeleri olmuştur.⁸⁷ Ancak ilk günlerin dışında, posta vapurları ile gelenlerin sayısı, ekseriya beş-on hâneyi geçmediğinden, bunlardan çoğunun doğrudan doğruya sevkleri mümkün olmamış ve Anadolu

⁷⁸ BOA, **Ayniyat Defteri (AD)**, Nr. 1151, s. 271; Şimşir, **age.**, C. II, s. 250, Vesika Nr. 67.

⁷⁹ Mahmut Celâleddin Paşa, **Mir'at-ı Hakikat**, C. II, İstanbul 1326, s. 324-325.

⁸⁰ BOA, **Yıldız Esas Evrakı (YEE)**, Nr. 18-553/140-93-34.

⁸¹ **Rumeli**, Nr. 258, 30. C. 1295 (19 Haziran 1878).

⁸² BOA, **AD**, Nr. 81, s. 60; İpek, **age.**, s. 37-38.

⁸³ İpek, **age.**, s. 183.

⁸⁴ İpek, **age.**, s. 184.

⁸⁵ BOA, **YA-Hus**, Nr. 255/64, lef. 6.

⁸⁶ Nedim İpek, "Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1878-1890)", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, S. 6, Samsun 1991, s. 113-114.

⁸⁷ BOA, **İrade-i Hariciye (İH)**, Nr. 20566, lef. 3.

Kavağı'nda bina veya çadırlarda birkaç gün bekletildikten sonra, bulunabilen posta vapurları ile daimi iskân bölgelerine sevk edilmeleri yoluna gidilmiştir.⁸⁸

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sebebiyle artan göçmenlerle ilgili kanunları tefsir etmek üzere 17 Cemaziyelahir 1295 (18 Haziran 1878)'de "İdare-i Umumiye-i Muhacirîn Komisyonu"⁸⁹ kurulmuştu. Komisyonun kuruluşu, teşkilatı ve görevleriyle ilgili bir talimatname düzenlenmiştir. Bu talimatname beş fasıl, bir ilave ve bir sonuç kısmıyla toplam 48 maddeden oluşmaktadır. Kuruluşunun 8. maddesinde de belirtildiği gibi, bu komisyon Cuma günleri hariç haftanın her günü toplanarak her türlü muhaceret işini yürütmekle görevlidir.⁹⁰

İdare-i Umûmiyye-i Muhacirîn Komisyonu başkanlığı görevini kuruluşundan itibaren, 1894 yılına kadar sırasıyla, Sadık Paşa (1878), Naşit Paşa (1878), Feyzi Paşa (1878), Emin Paşa (1878-1879), İsmail Paşa (1879), Mazhar Paşa (1879), Yusuf Rıza Paşa (1880-1894) yürütmüşlerdir.⁹¹ İdare-i Umumiyye-i Muhacirin Komisyonu, 19 Eylül 1894 tarihinde, ülkeye gelen göçmen sayısındaki azalma sebebiyle lağvedilmiştir. Göçmen işlerinin bundan böyle Dahiliye Nezareti ile Şehremaneti'nin birlikte yürütmesine karar verilmiş, komisyonun personeli ise Sadarete, Dahiliye Nezareti'ne, Şehremaneti'ne ve ihtiyaç duyulan yerlere görevlendirilmiştir.⁹² İdare-i Umumiyye-i Muhacirin Komisyonu'na bağlı olarak biri İdare-i Umur-u Hesabiye ve diğeri İdare-i Umur-u İslamiye adıyla iki merkez şube bulunacaktır. Bununla beraber kuruluşunun ikinci maddesinde belediyeler nezdinde 20 şubenin açılması öngörülmüştür. Bu çerçevede göçmen sevk edilen vilâyet merkezlerinde birer taşra teşkilatı ve buna bağlı livâ veya kaza merkezlerinde de birer şubesi kurulmuştur.⁹³

Bu arada 1878 yılında II. Abdülhamit başkanlığında Yıldız Sarayı'nda "Umur-u Muhacirin Komisyonu" kurulmuştur. İdare-i Umumiyye-i Muhacirin Komisyonu gibi daimi bir komisyon olmayıp ihtiyaç halinde toplanan bir komisyondur. Görevi, göçmenlerin iskân ve iâşe işleriyle ilgili genel kararlar almak, göçmenlerin memleketlerine veya Anadolu'ya sevkleri sırasında iskân mahallerini tespit etmektir.⁹⁴ Komisyonun başkan yardımcısı, Hazine-i Hassa Nazırı Said Paşa idi. 10 üyesi bulunan komisyonun 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonucu yoğunlaşan göçmen hareketlerinin hafiflemesi üzerine lağvedildiği anlaşılmaktadır.⁹⁵

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonunda Osmanlı ülkesine Kuzey Kafkasya'dan 500.000 göçmen gelmiştir.⁹⁶ Rusya'nın bir müddetten beri rafa kaldırmış olduğu Kafkasya'nın Karadeniz sahillerine ve buraya yakın iç bölgelerine Kazak göçmenleri yerleştirme projesini, 1888 yılında yeniden ele alarak aynı konuda bazı yeni projeler üzerinde çalışmaya başlaması, Kuban Çerkezlerini oldukça rahatsız etmiş ve yeni bir göç hareketinin başlamasına sebep olmuştur. Meselâ, 1888 yılında Kuban havalisinde yürürlüğe konulan bir projeye göre Karadeniz sahillerinde bulunan 337.000 desyatınlık (367.330 hektar) araziden yalnızca 6000 desyatını (6540 hektar) ziraata ayrılmıştı. Bu arazinin de 9'da 8'i bağcılığa ve çiçekçiliğe tahsis edilmiş, geri kalan 331.000 desyatınlık arazi ise tarla ve meraya tahvil edilerek, buralar Don Kazaklarına tahsis olunmuştu. Güya Kazak göçmenler yerleştirilmek suretiyle buralar, mamur hale getirilip şenlendirilecekti.⁹⁷

⁸⁸ İpek, *agm.*, s. 114.

⁸⁹ BOA, *İMM*, Nr. 2786, lef. 2

⁹⁰ BOA, *İMM*, Nr. 2786, lef. 3; *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye* (H. 1295/M. 1878), s. 222.

⁹¹ BOA, *İD*, Nr. 6508; *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, (H. 1312/M. 1894), s. 486; Saydam, *age.*, s. 107-109

⁹² BOA, *Yıldız Tasnifi-Sadaret Resmi Maruzatı (YA-Res)*, 72/12.

⁹³ BOA, *İMM*, Nr. 2786, lef. 2.

⁹⁴ Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara 1994, s. 73.

⁹⁵ İpek, *age.*, s. 74.

⁹⁶ Kafli, *age.*, s. 19.

⁹⁷ *Tercüman-ı Hakikat*, Nr. 3043, 20 Temmuz 1304 (1 Ağustos 1888).

Kuban havalisi Çerkezlerinin topraklarına sinsice el konulmak suretiyle buralara Don Kazaklarının yerleştirilmesi ve Çerkezlerin asimilasyon politikası ile karşı karşıya kalmalarından hemen sonra, 1889 Şubatı'nda Kafkasya İslam ahâlisinden 666 hâne halkı adına, vekilleri aslan ve İsmail imzaları ile Babıâli'ye yapılan yazılı bir müracaatta, kendilerinin Osmanlı topraklarına iltica etmelerine izin verilmesini talep etmektedirler.⁹⁸

Konuyu Hariciye Nezâreti ile muhabere eden Muhacirîn Komisyonu, bunların daha önce boş arazi olduğu tespit edilen Erzurum, Van ve Hakkari havalisinde yerleştirilmelerine karar vererek bu yoldaki bir teklifi Hükümet'e sunmuştur. Ancak Meclis-i Vükelâ'dan alınan cevapta ise Erzurum, Van ve Hakkari civarında iskân edilecek olanların, Kuban havalisinden gelecek olan Çerkezlerin değil, aksine yine aynı bölgeden gelecek olan Nogayların olduğu kaydedilerek adı geçen Çerkez göçmenlerin mezkûr yerlerin dışında ve Anadolu'nun münasip bir yerinde yerleştirilmelerinin daha münasip olacağı bildirilmiştir.⁹⁹ Ancak bu müracaatın kabul edilmesi, Kuban havalisi Çerkezleri arasında yeni bir heyecana sebep olmuş ve neredeyse, Kuban civarında yaşayan bütün Çerkezlerin mallarını mülklerini satarak Osmanlı topraklarına göç hazırlıkları yapmaya başlamalarına sebep olmuştur. Nitekim aynı yılın sonlarına doğru, Kuban Kazakları arazisi dahilinde bulunan ve vaktiyle II.Katerina adına kurulmuş olan Yekaterinodar (Grosnodar) ve Labinsky nahiyelerine bağlı bazı Çerkez köylerinden 24.000 aile Osmanlı topraklarına göç etmeye karar vererek, Moskova'dan gerekli izni almıştır.¹⁰⁰

Babıâli'ye yapılan müracaat kabul edilmiş olmalı ki adı geçen göçmenlerin iskân olunacakları mahalleri tespit etmek üzere toplanan Meclis-i Vükelâ, Muhacirîn Komisyonu 'nun önerisi ve daha önce Dahiliye Nezâreti tarafından benimsenmiş olan teklif uyarınca bunların Aydın, Konya, Ankara ve Adana vilâyetleri dahilinde bulunan toplam 335.078 dönüm boş arazide yerleştirilmelerini kararlaştırmıştır. Yine bu kararlara göre, göç etmeyi düşünen Kuban Çerkezlerinin önce vekilleri getirtirilecek ve bunlara teklif olunacak olan araziler gösterilecektir. Vekiller, kendilerine gösterilen arazilerden birini beğenerek geri döndükten sonra, bunların muhaceretlerine izin verilecektir. Ayrıca Trabzon'dan Kuban havalisine gönderilecek olan memurlar vasıtasıyla bunların kesin nüfusları ve nakledilecekleri iskeleler tespit edilecektir.¹⁰¹

Bu konuda alınan kararlar, Rus sefâreti ile temasa geçilerek günü gününe Rusya'ya bildirilmiş, Rusya da bu iş için hususi olarak General Malahama'yı görevlendirerek İstanbul'a göndermiştir. Malahama'ya Kuban Çerkezlerinin sahil bölgelerinde iskân edilip edilemeyeceği sorulduğunda "*Bunların yirmi-otuz seneden beri öyle sahil yerlerde ziraatle meşgul ve alışmış*"¹⁰² oldukları cevabı alınmıştır.

General Malahama'dan alınan bu cevaba göre, adı geçen Çerkezler, 1860-1864 yılları arasında dağ köylerinden çıkarılarak Kuban havalisine sürgün edilen Çerkezler olduğu anlaşılmaktadır. Durumu bir kere daha gözden geçiren Meclis-i Vükelâ, Kuban havalisinden gelecek olan göçmenlerin İstanbul'da karaya çıkarılmaksızın, ya geldikleri vapurlarla doğrudan doğruya, ya da İdâre-i Mahsusa'dan temin edilecek olan vapurlara aktarma yapılmak suretiyle Mersin iskelesine çıkarılmalarını ve bunların öncelikle Adana vilâyeti dahilinde, buradaki boş araziler dolunca da sırasıyla Konya ve Ankara vilâyetlerinde yerleştirilmeleri kararlaştırılmıştır.¹⁰³

Ancak daha önceki yıllarda iskân olunan Kafkas göçmenlerinin, Hükümet tarafından gösterilen arazilerde yerleşmeyerek, diledikleri yerlerde yerleşmek, askerlik ve vergi vermek gibi yükümlülükleri reddetmek, hatta yerleştirildikleri mahallerin etrafındaki yerli ahâliyi rahatsız ederek topraklarından

⁹⁸ BOA, İMM, Nr. 4686; MV, Nr. 50, s. 51.

⁹⁹ BOA, YEE, Nr. 33-93-553/27; BOA, İMM, Nr. 4800, lef. 10; BOA, MV, Nr. 50, s. 51.

¹⁰⁰ BOA, İMM, Nr. 4686; BOA, MV, Nr. 50, s. 51.

¹⁰¹ BOA, İMV, Nr. 50, s. 51; BOA, İMM, Nr. 4800, lef. 10.

¹⁰² BOA, İMM, Nr. 4800, lef. 10.

¹⁰³ BOA, İMM, Nr. 4686; BOA, MV, Nr. 50, s. 51.

sürmek gibi bazı güçlükler çıkardıkları görüldüğünden, aynı gailelerle karşı karşıya kalmamak için bu sefer işi sıkı tutmak isteyen Meclis-i Vükelâ, Adliye Nazırı Ahmet Cevdet Paşa'nın riyasetinde Evkaf, Ticaret ve Nafia Nazırlarından oluşan bir komisyon teşkil ederek, konu ile ilgili bir lâyiha hazırlanmasını istemiştir. General Malahama'nın görüşlerine de başvurularak hazırlandıktan sonra Meclis-i Vükelâ tarafından da onaylanan bu lâyhada özetle şu görüşlere yer verilmiştir:

Muhacirlerin, hükümet tarafından gösterilen yerleri beğenmeyerek diledikleri yerlerde yerleşmeye teşebbüs etmelerine ve muafiyet sürelerinin dolmasından sonra asker veya vergi vermemeye kalkışmalarına ya da iskân olundukları mahallerdeki kadim ahâliyi yerlerinden sürerek topraklarına el koymalarına katiyetle izin verilmeyecektir.

Muhacirin Komisyonu'ndan alınan bilgiler doğrultusunda iskân olunmaları kararlaştırılan Konya, Adana ve Ankara vilâyetlerinde ilaveten gerektiğinde Hüdavendigâr, Aydın, Kastamonu ve Halep vilâyetlerine de bir o kadar göçmen sevk edilmelidir.

Bu vilâyetlerde bulunan boş arazileri daha önceden gördükten sonra, içlerinden uygun buldukları mevkilerden birisini seçerek, göç edecek olanlara, daha önceden ona göre malumat vermek üzere, adı geçen muhacirlerin vekilleri getirilmelidir. Daha sonra, bunların sağlıklı bir biçimde nakledilebilmeleri için, hem Osmanlı hem de Rus Hükümetleri tarafından yeteri kadar memur tayin edilmelidir. Nihayet göçe karar veren muhacirler, bu memurların nezâretinde tahsis olunacak olan vapurlara kafile kafile bindirilerek, iskân olunacakları yerlere en yakın olan iskelelere, doğrudan doğruya sevk edilmelidirler.

Göç etmek arzusunda bunların on sene askerlikten ve iskân tarihlerinden itibaren de 6 sene vergiden muaf tutulmaları uygun görülmüştür.¹⁰⁴

Ancak göç arzusunda olan Kuban havalisi Çerkezlerinin, yukarıdaki şartları pek beğenmedikleri ortaya çıkmaktadır. Zira 24.000 hâne halkından sadece 2000 hane kadarı göçe kesin olarak karar verirken diğerlerinin ise göçten vazgeçtikleri anlaşılmaktadır. Nihayet yapılan tahkikat sonunda Kuban havalisinden göç etmeye kesin olarak karar verenlerin 9.100 nüfustan ibaret oldukları ve bunların 4 Temmuz 1890 tarihinde çıkarılan bir irade ile, Adana ve Konya vilâyetleri dahilinde yerleştirilmelerine karar verilmiştir.¹⁰⁵

Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlaması (24 Nisan 1877) ve Rus kuvvetlerinin Temmuz 1877'de Tuna'yı aşarak ilerlemeleri üzerine, daha önce Çerkezlerin yoğun olarak yerleştirildikleri Tuna boyları ve Dobruca da istilaya uğradı.¹⁰⁶ Türk donanmasının himayesi altında Kafkasya kıyılarında müşterek harekate girişileceği korkusu, Kafkasya'daki Rus stratejisinin çok ihtiyatlı tertip edilmesine sebep oldu. 93 Harbi'nde Türkler ile Kuzey Kafkasyalılar arasındaki dayanışma ve ortak askeri hareket, Rusları zor durumda bıraktı. Özellikle Abazaların yardımları büyük oldu. Türkiye'ye göç etmiş olan Çerkezler de bu harekate katıldılar.¹⁰⁷

Rumeli'de bir taraftan Rusların diğer taraftan da ayaklanmış olan Bulgarların Müslüman halka (Türkler, Dobruca'da yerleşmiş olan Kırım Tatarları, Nogaylar ve Çerkezler) şiddetli davranışları, evlerini yıkmaları ve bazılarını öldürmeleri büyük bir paniğe, sonuçta top yekûn bir göç hareketine yol açtı. Yollara dökülen yüz binlerce nüfus, bir an önce Edirne'ye ve İstanbul'a ulaşmaya çalışıyordu. Kara yolundan göç edenlerin büyük kısmı Edirne ile İstanbul arasına yığıldılar. Bunların sayısı Mart 1878'de

¹⁰⁴ BOA, İMV, Nr. s. 52, S. 50/1;

¹⁰⁵ BOA, İMM, Nr. 4851.

¹⁰⁶ Habıçoğlu, *age.*, s. 81-82.

¹⁰⁷ Allen - Muratoff, *age.*, s. 105.

300.000 civarında idi Bu göçlerin en yoğun olduğu dönem ise 1878-1880 yıllarıdır.¹⁰⁸ Ayrıca Varna ve Rusçuk limanlarından gemilerle alınan binlerce göçmen Anadolu ve Suriye taraflarına sevk edildi. Bunların büyük bir kısmı Çerkezlerden ibaret gibi görünmektedir. Bu şekilde 1859-1864 yılları arasında Rumeli’de yerleştirilmiş olan 175.000’den fazla Çerkez bu kez Anadolu, Suriye, Filistin ve Lübnan’a nakledilmiştir.¹⁰⁹ Sonuç itibarıyla 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırası ve sonrasında resmi istatistiklere göre Anadolu’ya gelen göçmen sayısı yaklaşık 1.000.000 kişidir.¹¹⁰

Bu göçlerle önemli ölçüde Saruhan Sancağı’na gelenler olmuştur. Öyle ki 1877-1878’de Saruhan Sancağı’nda 84.522 olan nüfus, 1881/1882-1893 verilerine göre 346.955’e ulaşmıştır.¹¹¹ 15 yıl içerisinde Saruhan Sancağı nüfusunun dört katına çıktığı görülmektedir. Bu artışın, normal nüfus artışının ötesinde Kırım - Kafkasya ve Balkan göçlerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırası ve sonrasında Kırım ve Kafkasya’dan Osmanlı ülkesine göç etmek isteyenler sadece Türk ve Müslümanlardan ibaret değildi. Aynı dönem içerisinde sayıları çok fazla olmamakla birlikte başta Museviler olmak üzere, Müslüman olmayanların da göç istekleri olumlu karşılanmış ve göçlerine izin verilmiştir.¹¹²

Göçmenlere Yapılan Yardımlar

Daimi iskân mahallerine sevk edilen göçmenlerin yol masrafları ile, yolcuları süresince ihtiyaç duydukları taminat bedelleri devlet bütçesinden karşılanmıştır.¹¹³ İskân olunacakları mahalle geldikten sonra da tahrirleri yapılarak maddî durumlarına göre taminat alıp almayacakları yeniden tespit edilmiştir. Fukara olanlara belli bir süre için yevmiye ya da nân-ı aziz adı altında nakdî veya aynî yardımlar sürdürülmüştür. Bunlardan nân-ı aziz, daha çok evlerine yerleştirilen göçmenlerin, ilk hasat mevsimine kadar aldıkları aynî yardımlardır. Fakat her gün köylere ekmek dağıtmak mümkün olmayacağından, ekseriyetle bedeli, nakdî olarak ödenmiştir.

1861 yılında alınan bir kararla hasta göçmenlerin tedavi masrafları ve ilaç paralarının Mekteb-i Tıbbiye tarafından belirlenmiş olan bedeller üzerinden hazine tarafından karşılanacağı bildirilmiştir.¹¹⁴

İskân işinde takip edilen son safha ise hâneleri teslim edilen göçmenlere arazi dağıtılmasıdır. 1878 öncesi neşredilen talimatnâmelerde, hâne başına dağıtılacak arazi miktarı hakkında herhangi bir kayıt bulunmamakla beraber, bunların münbit ve mahsuldar olması hükme bağlanmıştır.¹¹⁵ Arazi dağıtımının, boş arazilerin durumu ve coğrafi şartlara bağlı olarak mahalli idarelerin takdirine bırakıldığı anlaşılmaktadır.

1878 talimatnâmesinde ise, köy ve kasabalarda boş durumda bulunan mirî, metruk veya mevkuf arazilerden lüzumu miktar yer gösterileceği hükme bağlanmıştır.¹¹⁶ Ancak bu talimatnamede de miktar konusunda bir kayda rastlanmamaktadır.

Diğer yandan, göç meselesinin başından beri arazi dağıtılan göçmenlere, her hâne için bir çift öküz, çift edevâtı ve tohumluk zahire dağıtılmıştır. Bütün bunlardan sonra, ilk hasatla birlikte

¹⁰⁸ Süleyman Erkan, **Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)**, Trabzon 1996, s. 75.

¹⁰⁹ Habiçoğlu, **age.**, s. 82-83

¹¹⁰ Shaw, **age.**, s. 153; Berkok, **age.**, s. 528.

¹¹¹ Karpat, **age.**, ss. 159-162.

¹¹² Erkan, **age.**, ss. 75-77.

¹¹³ BOA, **İMM**, Nr. 2786; BOA, **İD**, Nr. 22622.

¹¹⁴ BOA, **İD**, Nr. 32241.

¹¹⁵ BOA, **İD**, Nr. 2262; 30579.

¹¹⁶ 1878 tarihli “İskân-ı Muhacirîn Talimatnâmesi, Md. 29, Bk. İpek, **age.**, s. 214.

göçmenlerin daimi iskânlarının tamamlandığı kabul edilerek hicretlerinden beri kendilerine verilmekte olan yevmiye veya nân-ı aziz gibi yardımlar kesilmiştir.¹¹⁷

Göçmenlere Tanınan Muafiyetler

1856 senesinde çıkarılan bir irâde ile Osmanlı Devleti'ne göç eden göçmenlerin geldikleri günden itibaren askerlikten 25 sene, daimi iskân edildikleri günden itibaren de 10 sene müddetle vergilerden muaf tutulmaları kararlaştırılmıştır.¹¹⁸ Ancak zamanla muafiyet sürelerinde değişiklikler yapılmıştır. Nitekim *ağnam rûsûmu* H.1281 yılından itibaren alınması kararlaştırıldığı halde, bu verginin H.1282'den itibaren alınacağı Saruhan Sancağı'na gönderilen belgeden anlaşılmaktadır.¹¹⁹ Yine 93 Harbi esnasında, çift ve çubuğunu bırakarak göç edenlere 10, barış devrinde mülklerini satarak gelenlere de 6 sene askerlik muafiyeti tanınmıştır. Keza aşarda ise bu muafiyet süresi 3 yıl olmuştur.¹²⁰

Sonuç

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kırım ve Kafkasya'dan iki dönemde Osmanlı ülkesine hızlı bir göç hareketi yaşanmıştır. Bu iki dönemden birincisi 1853-1856 Kırım Savaşı ve sonrası; ikincisi 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ve sonrasında gerçekleşmiştir.

Bu dönemlerde Osmanlı'ya göç hareketlerinin hemen hepsine sebep olan ülke Rusya'dır. Rusya, güçlü bir donanmaya sahip olmadığı için Batı Avrupa ülkelerinin aksine sömürgecilik hareketlerini coğrafyasının devamı olan ülkeleri istila ederek sürdürmüştür. Bu çerçevede Kırım ve Kafkasya'yı işgal ederek buradaki halkları göçe mecbur etmiştir.

1853-1856 Kırım Savaşı sonrasında Kırım ve Kafkasya göçmenlerinin hemen hemen yarısına yakınının yerleştirildiği Rumeli Vilâyeti'nin önemli bir kısmının 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında işgale uğraması ile yeni büyük bir göç hareketi başlamıştır. Bu göçmenlerin bir kısmı Balkanlarda kalan Türk topraklarına yerleştirilirken önemli bir kısmı ise Edirne, Aydın, Ankara, Kastamonu ve Hüdavendigâr vilâyetlerine yönlendirilmiştir. Böylece daha 20 yıl önce yerleştirilen Kırım ve Kafkasya göçmenleri, henüz huzur ve refaha kavuşmaya başladığı bir dönemde tekrar sefalet ve perişanlık içerisinde Anadolu'ya göç etmeye mecbur kalmışlardır.

1850-1900 tarihleri arasında Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı ülkesine 3 milyon civarında göçmen gelmiştir. Bu bölgelerden gelen göçmenlerin dil, örf, adet ve gelenekleri farklılık gösterdiğinden, Anadolu'ya uyum göstermeleri oldukça zor olmuştur. Uzun süre intibak sıkıntısı yaşanmıştır.

Osmanlı Devleti, bu göçmenlerin bir kısmını yeni yerleşim birimlerine iskân ederken, bir kısmını da azar azar mevcut yerleşim birimlerine yerleştirmiştir. Göçmenlerin çok azı köy ve kasabalara dağıtılabilmiş, büyük çoğunluğu yeni kurulan köylerde toplu olarak yerleştirilmiştir. Göçmen iskânı sebebiyle pek çok yeni yerleşim merkezi ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti, henüz mevcut şehir ve köylerdeki altyapı meselelerini çözememişken bir de bu yeni göçmen yerleşim yerleri problemi ortaya çıkmıştır.

Göçmenler metrûk veya boş arazilerde yerleştirildiklerinden, bu yerlerin üretime kazandırılması ülke ekonomisi açısından faydalı olmuştur. Anadolu'ya gelen göçmenlerden bazıları, eski varlıklarının bir bölümünü altın ve kıymetli eşyaya dönüştüren eşraf kesimi idi. Bunlar getirdikleri serveti yeni

¹¹⁷ BOA, İMM, Nr. 962, lef. 2; 2786, lef. 2; İMV, Nr. 22848, lef. 5

¹¹⁸ BOA, İMM, Nr. 266, lef. 1.

¹¹⁹ BOA, Maliyeden Müdevver Defter (MMD), Nr. 13573, s. 1.

¹²⁰ İpek, age., s. 220-224.

yerleştikleri yerlerde ticaret ve sanayi alanlarına yatırarak Müslüman orta sınıfın gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Göç hareketleri Osmanlı Devleti'ne oldukça fazla malî yük getirmiştir. Özellikle savaş zamanında gelen göçmenler, hemen hemen bütün mallarını bırakarak göç etmişlerdir. Göçmenlerin ulaşım masrafları ile başlayan ekonomik harcamaları; yiyecek, içecek ve iskân giderleri ile büyük boyutlara ulaşmıştır. Zaten büyük açıklar veren Osmanlı maliyesi, göçmenlerin getirdiği maliyet ile oldukça büyük iktisadî sıkıntıların yaşanmasına yol açmıştır.

Bununla beraber asıl yükü çeken yerli ahali olmuştur. Çünkü göçmen kabileleri arttıkça devlet yetişemez hale gelmiş ve yerli halka müracaat edilmiştir. Zaten çok iyi durumda olmayan halk, her şeye rağmen gelen göçmenlere yardım elini uzatmaktan geri durmamıştır.

Göçmen hareketlerinden en fazla etkilenen şüphesiz göçmenlerin kendileri olmuştur. Anadolu'ya gelen göçmenler, bazen umduklarını bulamamışlardır. Yapılan yardımlar zaman zaman yetersiz kalmış, tahsis edilen araziler ihtiyaca cevap verememiştir. Verilen arazilerin bataklık ya da bataklık yakınında olmasından dolayı sıtma hastalığı yüzünden kimi zaman toplu ölümler yaşanmıştır. Ayrıca zor şartlarda aslî vatanlarını terk etmek zorunda kalan göçmenler göçler sırasında da açlık, kıtlık, salgın hastalıklar gibi sebeplerden ötürü önemli miktarda nüfus kaybı yaşamıştır. Bu rakamın sadece 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında 500.000 civarında olduğu iddia edilmektedir.

İskân ile sağlanan şartların yeterli olmamasından dolayı göçmenlerden bazıları başka vilâyetlere, bazıları da geldikleri yerlere geri dönmüşlerdir. Zaman zaman yaşanan problemlere rağmen Osmanlı Devleti, ülkesine gelen göçmenleri, hukukî olarak kendi vatandaşlarından ayrı tutmadığı gibi tanıdığı imkân ve muafiyetler sayesinde rahat bir iskân süreci yaşatmıştır. Göçmenler, uzun sürede de olsa Osmanlı insanı ile bütünleşmiş ve Anadolu'nun sosyal yapısının kuvvetlenmesine katkıda bulunmuştur. Göçmenlerin Osmanlı ülkesine gelişi ile birlikte Anadolu nüfusunda önemli bir artış olmuştur. Bu nüfus artışı ile daha homojen bir yapı oluşmuş, böylece Anadolu'nun demografik yapısını olumlu yönde etkilemiştir.

Osmanlı Devleti'nde, hemen her bölgeye az ya da çok göçmen yerleştirilmiştir. Yoğun bir şekilde göç alan bölgelerden biri de Aydın Vilâyeti'dir. Manisa, Aydın, İzmir, Denizli Menteşe Sancaklarını kapsayan Aydın Vilâyeti, 1850-1900 yılları arasında göç hareketlerine en fazla sahne olan vilâyetlerden biridir.

Aydın Vilâyeti Manisa (Saruhan) Sancağı'na adı geçen yıllar arasında Kırım ve Kafkasya'dan 20.000 kadar göçmen yerleştirilmiştir. Göçmen hareketleri bu dönemde Manisa Sancağı nüfus yapısında önemli oranda değişikliğe yol açmıştır. Kırım ve Kafkasya'dan yerleştirilen göçmenler arasında Tatar, Çerkez ve Çeçen gruplar ilk sırayı almaktadır.

Göçmen hareketlerinin siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel sonuçları, uzun vadede ortaya çıkan bir nitelik taşımaktadır. Bu yüzden 1850-1900 yılları arasında Osmanlı ülkesi ve Aydın Vilâyeti Manisa (Saruhan) Sancağı'na gelen göçmen hareketlerinin sonuçlarını tespit etmek, her toplumsal olayda olduğu gibi çok zordur. Buna rağmen yoğun göçlerin Osmanlı Devleti'nin toplumsal ve demografik yapısında önemli değişiklikler meydana getirdiği bir gerçektir.

Kaynaklar

I. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

1. Ayniyat Defterleri
2. Babiâli Evrak Odası Tasnifi
3. Dahiliye Nezareti Tasnifi
 - a) Evrak Odası Tasnifleri
 - b) Şifre Kalemi Tasnifi
 - c) Sicil-i Nüfus
4. İrade Tasnifi
 - a) İrade-i Dahiliye Tasnifi
 - b) İrade-i Hariciye Tasnifi
 - c) İrade-i Hususiye Tasnifi
 - d) İrade-i Meclisi Mahsus Tasnifi
 - e) İrade-i Meclis-i Umûmi Tasnifi
 - f) İrade-i Meclis-i Vâlâ Tasnifi
 - g) İrade-i Şura-ı Devlet Tasnifi
5. Maliyeden Müdevver Defterler
6. Yıldız Tasnifi
 - a) Yıldız Sadaret Hususî Maruzat
 - b) Yıldız Sadaret Resmî Maruzat
 - c) Yıldız Esas Evrakı

II- Süreli Yayınlar

A-Düstur I.Tertib

B-Salnameler

- 1- Devlet Salnameleri 1263, 1264, 1265, 1267, 1269, 1270, 1271, 1272, 1274, 1278, 1282, 1284,1285, 1295, 1296, 1299, 1300, 1301, 1302, 1303, 1304, 1305, 1306, 1308, 1309, 1310, 1311, 1312, 1324, 1326.
- 2- Aydın Vilâyeti Salnameleri 1296, 1300, 1304, 1305, 1306, 1310, 1317 1320 1326.

C-Gazeteler

- 1- Basiret (İstanbul)
- 2- Takvim-i Vekayi
- 3- Tercüman-ı Ahval (İstanbul)
- 4- Tercüman-ı Hakikat (İstanbul)

III. Araştırma Eserler

- 📖 Ağanoğlu, H.Yıldırım, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makus Talihi: GÖÇ*, İstanbul 2001.
- 📖 Allen, W.E.D.-Paul, Muratoff, *Kafkas Harekatı 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara 1966.
- 📖 Baddeley, John F, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, Ankara 1989.
- 📖 Bala, Mirza, “Çerkezler”, *İA*, C. III, İstanbul 1963.
- 📖 Bala, Mirza, “Karaçay ve Balkarlar”, *İA*, C.VI, İstanbul 1965.
- 📖 Bala, Mirza – Halil İncalcık, “Kırım”, *İA*, C.VI, İstanbul 1965.
- 📖 Barkan, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XV, S. 1-4, İstanbul 1954.
- 📖 Berkok, İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul 1958.
- 📖 Bice, Hayati, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara 1991.
- 📖 Cabağı, Vassan Giray, *Kafkas-Rus Mücadelesi*, İstanbul 1967.
- 📖 Çanak, Ahmet Fahri, *Kafkaslardan Uzunyaylaya*, Ankara 1969.
- 📖 Ekrem Mehmet Ali, “Kırım ve Nogay Türklerinin Osmanlı Devrinde Dobruca'ya ve Rumeli'ye Geçmeleri ve Yerleşmeleri”, *VIII.Türk Tarih Kongresi*, C. II, Ankara 1983.
- 📖 Eren, Ahmet Cevat, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, İstanbul 1966.
- 📖 Erkan Süleyman, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Trabzon 1996.
- 📖 Gökçe, Cemal, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul 1979.
- 📖 Gözaydın, Ethem Fevzi, *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, İstanbul 1948.
- 📖 Güsar, Tamar, “Kuzey Kafkasyanın Politik Durumu”, *Kafkasya Kültürel Dergi*, S. 3, Ankara 1964.
- 📖 Habiboğlu, Bedri, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, İstanbul 1983.
- 📖 Halaçoğlu, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara 1994.
- 📖 Halkın, Leon E, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, Çev: Bahaeddin Yediyıldız, Ankara,1989.
- 📖 HIZAL, Ahmet Hazer, *Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklal Davası*, Ankara 1961.
- 📖 Hüttheroth, Wolf-Dieter, *Ländliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien in den letzten vierhundert Jahren*, Gottingen 1968.
- 📖 Işıltan, Fikret, “Şeyh Şamil”, *İA*, C.XI, İstanbul 1970.
- 📖 İpek, Nedim, “Kafkaslardan Anadolu'ya Göçler (1877-1900)”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 6'dan ayrı basım, Samsun 1991.
- 📖 İpek, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara 1994.
- 📖 Kaflı, Kadircan, *Türkiye'ye Göçler*, İstanbul 1966.
- 📖 Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı-1831*, Ankara 1943.
- 📖 Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. V, VII, VIII, Ankara 1983.
- 📖 Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul 2003.
- 📖 Karpat, Kemal, “Avrupa Egemenliğinde Müslümanların Konumu Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'deki İskanı”, *Çerkeslerin Sürgünü*, Kuzey Kafkasya Kültür Derneği Yayınlarından, Ankara 1992.
- 📖 Kundukhov, Musa, *Genaral Musa Kundukhov'un Anıları*, Çev: Murat Yağan, İstanbul 1978.
- 📖 Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları 1194, Ankara 1990.
- 📖 Luraghi, Raimondo, *Sömürgecilik Tarihi*, (Çev: Halim İnal), E yayımları, İstanbul 1975.
- 📖 McCarthy, J, *Ölüm ve Sürgün*, (Çev: Bilge Umar), İstanbul 1998.
- 📖 Mahmut Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, C. II, İstanbul 1326.
- 📖 Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkasya Göçleri 1856-1876*, (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun 1992.
- 📖 Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876)*, Ankara 1997.
- 📖 Sedes, İ.Halil, *1875-1878 Osmanlı Ordusu Savaşları*, C. II, İstanbul 1987.
- 📖 Şentürk, Hüdayi, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Ankara 1992.
- 📖 Shaw Stanford J.- SHAW Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C.II, İstanbul 1983.
- 📖 Tutum, Cahit, “1864 Göçü İle İlgili Bazı Belgeler”, *Çerkeslerin Sürgünü*, Ankara 1992.
- 📖 Ülküsal, Müstecip, *Dobruca ve Türkler*, Ankara 1987.
- 📖 Yüksel Hasan, “Kafkas Göçmen Vakıfları”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi*, S. 5, Ankara 1994.